

JAVNO MNENJE IN STALIŠČA PARLAMENTARNIH STRANK DO ČLANSTVA V EU V REPUBLIKI ČEŠKI

Povzetek. Članek obravnava razvoj stališč na Češkem do članstva v EU. Po "žametni revoluciji" je članstvo v EU postalo eden od simbolov demokracije in nove politične usmeritve. Glede na razvoj notranje politike ter diferenciacije družbenih in interesnih skupin je mogoče stališča čeških državljanov v zvezi s tem razmejiti na tri obdobja. Prvo obdobje je trajalo do ločitve Češkoslovaške, drugo opredeljuje na eni strani nastanek Republike Češke, na drugi pa parlamentarne volitve leta 1996. Tretje, zdajšnje obdobje pa je mogoče zadovoljivo opredeliti z izstopajočimi gospodarskimi problemi, menjavanjem političnih oblek in dojetjem učinka, ki bi ga povzročil vstop v EU. Bolj ko je vprašanje konkretno (in bolj ko je pomembno za interese posameznih slojev ali skupin državljanov), večji so dvomi. Če pa se državljani morajo izraziti za ali proti članstvu v EU, se vseeno vselej odločijo v prid Evrope.

Gljučne besede: članstvo v EU, javno mnenje, vrednostna usmerjenost, strankarska politika

Odnos javnega mnenja do vstopa v EU

Oblikovanje javnega mnenja

Privlačnost EU (ES) je bila po novembru leta 1989 za češko družbo bolj čustvenega značaja kot realistična. Evropska skupnost je simbolizirala uspeh in vrnitev v Evropo, pomenila je negacijo dotlej prevladujočega političnega sistema, življenjskih razmer in usmerjenosti na tuje.

V prvih mesecih po prevratu so bile na češkoslovaškem političnem prizorišču poleg "vrnitve v Evropo" priljubljene tudi ideje "svobodnih volitev", "pluralistične demokracije" in lastne "demokratske tradicije". Ta gesla niso pomenila niti izrecno oblikovanega cilja niti programa. Časopisni članki, ki so se ukvarjali z mednarodnimi odnosi med Češkoslovaško in drugimi državami, so še dodatno dokazovali poenostavljene predstave tega časa. Tisk je svoje bralce prepričeval, da je Evropa enotna družina in da so "naša okna odprta v svet." Analiza volilnih kampanj, ki so jih za televizijsko občinstvo pripravile posamezne politične stranke, je prav tako

¹ dr. Lubomír Brokl je predstojnik Inštituta za sociologijo pri Češki akademiji znanosti; dr. Zdenka Mansfeldová je raziskovalka na Inštitutu za sociologijo pri Češki akademiji znanosti. Ta članek temelji na nekaterih rezultatih projekta, ki ga je financirala Podporna raziskovalna shema OSI/HESP: 101/1996.

pokazala, da so kandidati, svoje cilje predstavljali v odnosu do dogodkov v Evropi in svetu. Nekateri od ciljev, ki so jih obljubljali, naj bi po razrešitvi socialnih problemov in zagotovitvi ekonomske rasti kazali pot v Evropo in svobodni svet (Hudeček in Mansfeldová, 1991). S takšno opredelitvijo Evrope je bila mišljena Evropska skupnost. Usmerjenost v zahodno Evropo in Evropsko skupnost je postala očitna tudi med protielito disidentov, ki je po prevratu postala elita moči in je takšno politično orientacijo uvajala. Ta prva razvojna stopnja je temeljila na evforiji in idealnih predstavah.

Posameznih stopenj v razvoju češkega javnega mnenja ni težko opredeliti, ker se ujemajo z razvojem stališč in vloge javnega mnenja, zlasti na področju notranje politike. Prva stopnja v tem razvoju zajema obdobje od 1990 do 1992 (druge volitve oziroma prve resnične volitve po padcu komunizma) ali morda do 1993, ko se je Češkoslovaška razdelila. Dejansko se je javno mnenje oblikovalo ob postopni obnovi demokratičnih institucij, kar je sprožilo procese demokratizacije političnih sistemov ter obenem tudi socialno in interesno diferenciacijo (v tem oziru je bila Češkoslovaška najbolj napredna in egalitarna izmed vseh evropskih komunističnih držav). Raznolike refleksije, presojanja in stališča, ki so osnova javnega mnenja, niti ne bi bile mogoče brez diferencirane socialne in interesne strukture. V tem prvem obdobju je bilo torej "javno mnenje" utemeljeno na nediferencirani negaciji preteklosti in nediferencirani idealizaciji prihodnosti.

Enotna podpora javnega mnenja ni bila razčlenjena po dejavnikih kot so starost, izobrazba, poklic, velikost kraja bivanja in tako dalje, enako pa velja tudi za poznavanje in predstave o Evropski skupnosti. Zanimanje zanjo se je odražalo predvsem politično, manj ekonomsko. Ljudje so bili tedaj v ta namen pripravljani celo na osebna odrekanja, čeprav jih nihče ni postavjal kot pogoj. Drugo obdobje zajema čas med letoma 1993 in 1996 (tretje volitve) oziroma 1997. To je bilo obdobje odčaranja, ki so ga povzročile predvsem delitev Češkoslovaške, rastoča neskladja med državnim vrhom in političnimi predstavniki (predsednikom vlade, predsednikom države, parlamentom), prepiri, ki so se zaradi učinka političnih in gospodarskih afer (privatizacija) ter ekonomskih problemov sprožili med predstavniki političnih strank. Še zmeraj je šlo za precej politizirano obdobje. Prebujeno javno mnenje se je pokazalo s "presenečenjem"² na volitvah leta 1996, ki so prinesle manjšinsko, desno usmerjeno vlado Vaclava Klause in nenadoma okrepjeno opozicijo, v kateri so bili aktivni zlasti socialni demokrati. Vseeno je bila naklonjenost javnega mnenja prisotna vse do leta 1997. Zaradi poglobljajočih sporov med politiki, med političnimi strankami, ki so množili privatizacijske in politične afere, ter zaradi gospodarskih težav je prišlo do zasičenosti, do nezadovoljstva javnega mnenja in do vse večjega nezaupanja v politične predstavnike. Tretja stopnja v razvoju javnega mnenja se je začela leta 1997 oziroma malo pred predčasnimi parlamentarnimi volitvami leta 1998 in z imenovanjem socialnode-

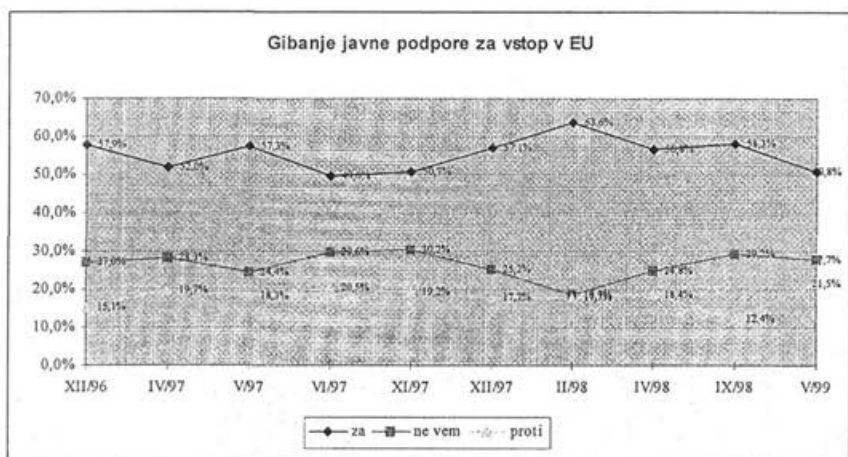
² Direktorica Inštituta za javnomnenjska glasovanja je povsem upravičeno dejala, da so nase osredotočeni politiki povsem zanemarili jasne signale, razkrite in objavljene v raziskavah njenega Inštituta in drugih agencij, o nezadovoljstvu javnega mnenja (nezadovoljstvo se dolgo časa ni izražalo neposredno v volilnih preferencah, pač pa prek drugih indikatorjev) (Rendlová, 1999: 25-27). V njeni raziskavi je ugotovljena podobna razerstitev stopenj razvoja javnega mnenja, kot jo navajamo zgoraj.

mokratske vlade. Ta faza še vedno traja. Po kratkem začetnem vzponu, se je začelo splošno upadanje zaupanja v politične institucije, vključno s predsednikom Havlom. Upadati je začelo tudi politično zanimanje javnosti, kar se je v anketah pokazalo prek odgovorov "ne vem", "politika me ne zanima". Vendar takšni odgovori prej izražajo zasičenost s politiko kot nezanimanje, saj jo ljudje še vedno zelo pozorno spremljajo. Vseeno je to določen znak, za katerega pa politiki in analitiki, ki razumejo formulacije in vrednosti števil iz raziskav dobesedno, niso našli dobre interpretacije.

Javno mnenje se je v odnosu do EU oblikovalo počasneje. Po podatkih raziskave Eurobarometer (1996) so ljudje podpirali hitro priključitev k Evropski skupnosti (24,9 % jih je podpiralo priključitev kar v obdobju petih let in le 1,5 % jih je ocenilo, da bi bilo bolje, če se država ne bi nikoli pridružila ES). Anketiranci so dajali prednost širšemu področju sodelovanja – v kulturi, kmetijstvu, industriji, visokem šolstvu, pri okoljskih vprašanjih, človekovih pravicah, strokovnem usposabljanju in izmenjavi mladih. Manj podpore je bilo na področju zunanje politike in še manj na obrambnem področju. Ljudje so si podobo o Evropski skupnosti oblikovali skladno z informacijami, ki so jih dobili v času pogajanj in priprav na prvi krog sporazumov z ES.

ES nad vstopom novih držav ni bila navdušena, kar se je pokazalo zlasti leta 1991, ko so Češkoslovaška, Poljska in Madžarska v Bruslju podpisale pridružitvene sporazume. Izkušnje z nesimetričnim odpiranjem trga, z različnimi izvoznimi omejitvami, ki so škodile ključnim vejam industrije in kmetijstvu v pridruženih članicah, so sprožile dvome glede evropskega združevanja in češkega mesta v evropskih strukturah, prav tako pa tudi do usihanja zanimanja za ta vprašanja v češkem javnem mnenju. Prvega, "idealističnega" obdobja, je bilo konec, začelo pa se je drugo, bolj realistično. Javno mnenje v zvezi z EU je danes nekje na začetku druge faze svojega razvoja. Spodnja slika prikazuje ta razvoj.

Slika 1: Gibanje javne podpore za vstop v EU
(Glasovanje na hipotetičnem referendumu)

Vir: Sofres-factum 1996-1999

133

Sedanji položaj

Slika 1 prikazuje tri skupine stališč čeških državljanov glede vstopanja Češke v ES/EU.

1) Kaže, da se je po jeseni 1996 podpora priključevanju EU gibala med 50 in 60 odstotki. Stanovitno jedro te skupine predstavljajo ljudje z visoko izobrazbo, informirani, zaposleni in poslovneži z višjim življenjskim standardom, prebivalci velikih mest, mlajši, desno in sredinsko politično usmerjeni. Privrženci parlamentarnih strank vstop v EU odobravajo po naslednjem vrstnem redu: desno usmerjeni Državljanska demokratska stranka (ODS) in Unija svobode (US) v razmerju 60-70 odstotkov za, 5 odstotkov proti; Krščansko demokratska unija-Češkoslovaška ljudska stranka (KDU-ČSL) 39 odstotkov za, 7 odstotkov proti; Češka socialnodemokratska stranka (ČSSD) 29 odstotkov za, 16 odstotkov proti. Privrženci Komunistične stranke Češke in Moravske (KSČM) pa vstopu v EU nasprotujejo, in sicer v razmerju 4 odstotki za, 48 odstotkov proti³ (IVVM, št 90-04/13, 16; 4. 5. 1999). Predstavljena porazdelitev stališč je dolgoročno razmeroma stanovitna.

³ Manjkajoči deleži do 100 odstotkov predstavljajo tiste, ki ne bi želeli glasovati ali so na hipotetičnem referendumu odgovorili "ne vem".

2) Skupina neodločenih volilcev predstavlja delež med 20 in 30 odstotki. Gibanje tega deleža je obratno odvisno od gibanja podpore za vstop v EU. Z drugimi besedami, tisti, ki prenehajo podpirati vstopanje v EU, se ne pridružijo nasprotni strani, nasprotnikom pridruževanja, ampak so v skupini neodločenih. To pomeni, da so zaradi nečesa postali negotovi in da bi svoje odobranje lahko obnovili. Kaže, da so v tej skupini pretežno državljani srednjega razreda, ki so nezadostno ali celo slabo obveščeni o EU.

3) Skupina nasprotnikov vstopanja v EU zajema okoli 15 do 20 odstotkov. Krivulja, ki v sliki 1 prikazuje te respondente, se precej razlikuje od obeh predhodnih. Njeno nihanje ni občutnejše. Verjetno predstavlja odločne nasprotnike, domnevno levo politično usmerjene, tudi volilce in člane komunistične stranke (KČSM), prav tako tudi državljane, ki so slabo informirani, ki so starejši od 60 let, ki imajo nizko stopnjo izobrazbe, delavce, tiste z nižjim življenjskim standardom in prebivalce manjših mest in podeželja (IVVM, št 90-04/13, 16; 4. 5. 1999).

Obravnavane sociodemografske značilnosti nosilcev različnih stališč do vstopa v EU, kakor tudi distribucija slednjih, so podobne kot v raziskavah, ki so bile opravljene v drugih državah. Opaziti je podobno razklanost. Niti pojav nasprotnikov vključevanja v EU niti upadanje podpore za vstop v EU s prvotnih 70% (v začetku 90-ih let) tu nista obravnavana kot problematična. Zastavljamo pa nekatera vprašanja glede gibanja krivulje neodločenosti.

Razlogi za in proti vstopu v EU

Na podlagi razlogov, s katerimi so se v hipotetičnem referendumu upravičevali pritrjevalni ali odklonilni odgovori glede vstopanja v EU, je mogoče podati splošno interpretacijo, ki je primerljiva tudi z ugotovitvami sorodnih raziskav v drugih evropskih državah. Upošteva primerljive podatke o razlogih, ki jih respondenti navajajo kot oporo za svoja stališča o vstopu v EU, je mogoče reči, da so razlogi v prid vstopu pretežno nujnost vključitve v demokratično Evropo, ekonomske pridobitve za Češko, prednosti, ki izhajajo iz sodelovanja s preostalo Evropo in nujnost glede na skupno prihodnost. Pomemben razlog, ki ga navajajo nasprotniki vključitve, je, da skupna prihodnost za Češko ni nujno potrebna in da bi prinesla izgubo njene suverenosti (IVVM, št 90-04/13, 16; 4. 5. 1999). Opisana podoba idealne in koristne vrednote ni strukturirana. Na podlagi javnomnenjske raziskave (N=1024) in tematskega gradiva agencije Sofres-factum⁴ ugotovljamo, da so respondenti kot poglavitni razlog za podporo vključitvi v EU omenjali "izboljšanje gospodarskih razmer" (26,4 %) in obete za vzajemno sodelovanje in integracijo (25,2 %). S precejšnjim razmikom sledijo še drugi razlogi, "občutek varnosti" (6 %), "prestiz" (4,2 %) in drugo (1,5 %). 36,7 odstotkov državljanov, ki podpirajo vstop v EU, je odgovorilo "ne vem".

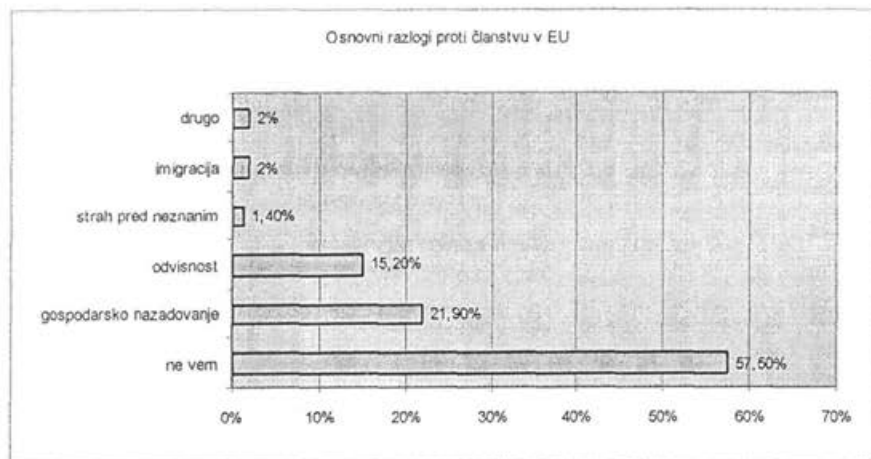
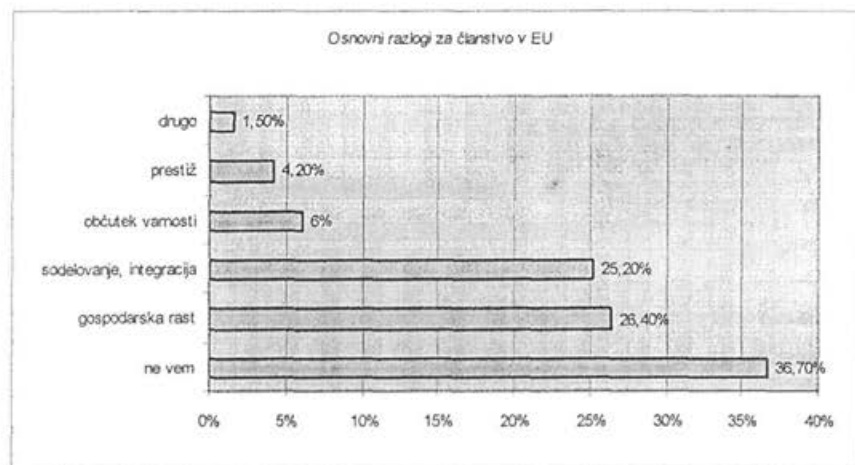
Nasprotno je bil osnovni razlog proti vstopu v EU "poslabšanje gospodarskih razmer" (21,5 %) in "odvisnost od razvitih držav" (15,2 %). Zopet po dolgem

⁴ Gradivo je bilo oktobra 1998 predstavljeno in obravnavano na seminarju za člane češkega parlamenta, in sicer skupaj z rezultati raziskave o čeških poslancih (vprašanja o EU), ki sta jo tudi izvedla avtorja tega članka.

razmiku sledijo še "strah pred priseljevanjem" (2 %), "strah pred neznanim" (1,4 %) in drugo (2 %).

Več kot polovica respondentov, ki so nasprotovali vstopu v EU, ni našla nobenega razloga za svoje odklonilno stališče. 57,5 odstotkov je odgovorilo "ne vem" (Sofres-factum, Omnibus, September, 1998, N= 1024).

Slika 2: Osnovni razlogi za in proti članstvu v EU

Struktura pričakovanj, ki sledijo omenjenim razlogom za oziroma proti vstopu v EU, je prikazana v tabeli 1. Kljub splošnemu mnenju, da državljani nimajo predstav o morebitnih učinkih vstopa v EU, da so nezadostno informirani in celo navkljub samorefleksiji o svojem šibkem poznavanju (glej sl. 2), pričakovanja državljanov niso niti napačna niti nestvarna.

Tabela 1: pričakovani učinki članstva v EU

Pričakovanja	%
delovna mesta in izobraževanje v tujini	69.2 (IV98)
priseljavanje na Češko	65.5
rast ugleda Češke	69.3
boljši pogoji izvažanja	63
pridobivanje sredstev in kapitala	56.9
rast nezaposlenosti	52.6
občutek večje varnosti	45.8 (IV98)
v zvezi s Češko bodo odločali drugi	45.7
večji pomen Češke v svetu	43.3
stabilnejša valuta	41.8
dotok cenejših proizvodov iz EU	39.6 (IV98)
tuji vplivi na češko kulturo	26

Vir: *Sofres-factum, Omnibus, september 1998, N=1024*

Sodeč po rezultatih javnomnenjske raziskave lahko sklepamo, da so stališča ljudi, ki prebivajo v večjih mestih, še posebej tistih, ki živijo v Pragi, različna od ostalih. Praga tradicionalno vpliva tudi na parametre na nacionalni ravni. Usmerjenost Pražanov je bolj desna, tudi stopnja nezaposlenosti je v Pragi nižja, več je priložnosti za zaposlitev, plače so višje in prav tako tudi cene, večja je mobilnost in večja je odprtost do Evrope. Ker ne razpolagamo s specifičnimi podatki o javnih mnenjih prebivalcev Prage (z izjemo volilnih rezultatov in kategorije "velika mesta", ki jo srečamo v nacionalnih raziskavah javnega mnenja), navajamo primerjavo na podlagi rezultatov anketne raziskave Centra za Evropske študije pri Ekonomski univerzi v Pragi (N=610) med prebivalci različnih delov Prage jeseni 1998. Pri tem se zavedamo metodoloških problemov takih primerjav.

Tabela 2: pričakovani učinki članstva v EU (prebivalci Prage)
 (Vprašanje: Kaj osebno oziroma nasplošno pričakujete od članstva v EU?)

Pričakovanja	"Da" v odstotkih
boljši odnosi s sosednjimi državami	78
večja nacionalna (državna) varnost in varovanje miru v Evropi	77,8
večje tekmovanje na trgu delovne sile	77,6
možnosti v okoljski politiki	74,4
možnost selitve v drugo državo članico EU	69,6
krepitev demokracije na Češkem	60,2
več priložnosti za delo	59,7
večja varnost potrošnikov	52,6
višji življenjski standard	51,7
trdnejša socialna varnost (blaginja)	35,9
povečanje migracij iz držav, ki niso članice EU, na Češko	51,7

Vir: CES 1999: 12-13

Kljub različnim formulacijam anketnih vprašanj (splošna formulacija vprašanja *versus* bolj osebna formulacija vprašanja v praški raziskavi) sklepamo, da so javna mnenja Pražanov bolj odprta in manj zadržana kot v preostalem nacionalnem vzorcu.

Če pogledamo razloge češke javnosti za in proti članstvu v EU, ki jih ugotavlja hipotetični referendum, z vidika vrednotne orientacije in motivacije respondentov opazimo, da je podoben kot v državah članicah EU (Gabel, 1998). Sodeč po zgornjih podatkih (slika 2), bi se češka javnost uvrščala v materialistično vrednotno usmerjenost, če uporabimo Inglehartovo terminologijo (Inglehart, Rabier, Reif, 1991: 152; Gabel, 1998: 336). (Mnogo avtorjev meni, da je takšna tudi vrednotna usmerjenost v državah članicah EU.) Vendar druge raziskave na Češkem bolj poudarjajo politične vrednote – demokracijo, svobodo itd., se pravi značilnosti "post-materialistične vrednotne usmeritve" (ki daje prednost intelektualni izpolnitvi, samouresničevanju in tako dalje). Posebne raziskave, ki bi bila namenjena tej temi, še nismo opravili.

Kar zadeva interpretacijo in razvrstitev vrednotne usmeritve češke javnosti glede na kakšen splošen vzorec menimo, da med vsemi nasprotujočimi interpretacijami ne obstaja ena sama prava. Različne interpretacije so posledica različnih formulacij anketnih vprašanj in raziskovalnih postopkov (Gabel, 1998). Ne da bi zapostavljali učinek raziskovalnih instrumentov na dobljene rezultate menimo, da je vrednotna usmeritev naše javnosti dandanes nekje na prelomu (ali ga je ravno prešla) od idealističnih "post-materialističnih" vrednot, značilnih za prvo, naivno fazo demokratskega preoblikovanja, k "materialističnim" vrednotam, ki jih na račun intelektualne izpolnitve in samouresničevanja nedvomno porajajo in krepijo.

jo procesi priključevanja k EU. Pri presojanju teh stališč moramo imeti v mislih, da so se državljani korakoma seznanjali z novo nastalim položajem, na katerega niso bili dovolj pripravljeni.

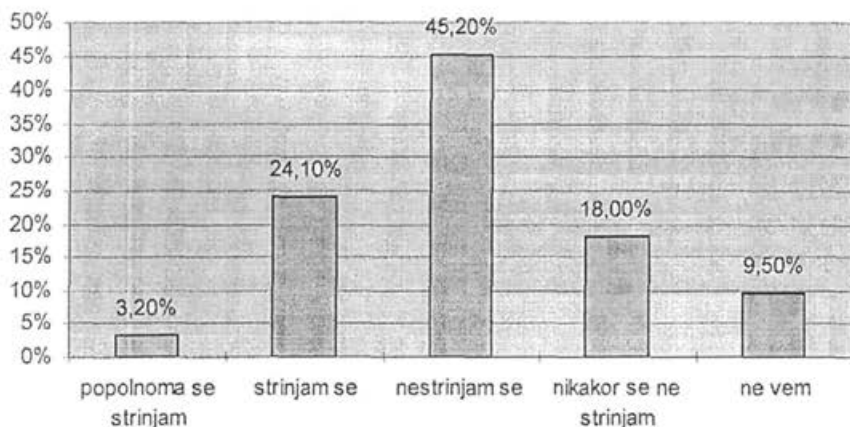
Seznanjenost javnosti

Leta 1998 je skoraj dve tretjini državljanov menilo, da javnost ne ve, kaj ji bo prinesel vstop v EU. Respondenti so na vprašanje "V naši državi ljudje dobro vedo, kaj jim bo pomenilo, ko bomo vstopili v EU," odgovorili sledeče.

Slika 3: Samozaznavanje javnosti o lastni seznanjenosti z učinki članstva v EU

(Vprašanje: Ljudje v naši državi kar dobro vedo, kaj bo zanje pomenila vključitev Češke v EU?)

Samozaznavanje javnosti o lastni seznanjenosti z učinki članstva v EU

Vir: Sofres-factum, 1998

Javnost o sebi razmišlja zelo kritično, kar se sklada z dejanskim stanjem mobiliziranosti javne podpore za vstop v EU. Vendarle pa so nekateri deli prebivalstva, na katere bo članstvo vplivalo skoraj neposredno (npr. poslovneži), sposobni pridobiti pomembne informacije.

Prebivalstvo Češke je etnično homogeno.⁵ Zanj je značilna nizka stopnja prostorske mobilnosti (Nedomová in Kostelecký, 1997). V ISP nacionalni raziskavi za leto 1995 je 88 odstotkov vprašanih odgovorilo, da še nikoli niso izkusili življenja v tujini, 57 odstotkov vprašanih pa je preživelo večino svojega otroštva v mestu (ali vasi), kjer trenutno živijo. Glede na vsa vprašanja v zvezi z EU, sta Nedomová in Kostelecký podala strukturiran pogled na mnenja in stališča respondentov. Glede na njihov odnos do EU sta oblikovala pet skupin respondentov.

skupina 1 (8 % respondentov): respondenti, ki spadajo v to skupino, zelo malo poznajo EU; menijo, da Češka ne bi nič pridobila s članstvom v EU; na priključitev k EU gledajo z nenaklonjenostjo in nimajo mnenja o tem, kako naj bi Češka vstopila v EU.

skupina 2 (12 % respondentov): v to skupino se uvrščajo tisti, ki malo poznajo EU; ne vedo, ali bo Češka kaj pridobila z vstopom v EU; kljub temu so naklonjeni vstopu v EU, ko bodo izpolnjeni določeni vnaprejšnji pogoji; v EU naj bi nove članice vstopale posamično.

skupina 3 (17 % respondentov): respondenti iz te skupine povprečno poznajo EU; menijo, da Češka ne bi nič pridobila z vstopom v EU; so ostro proti vstopu v EU; Češka naj bi storila vse, da bi obvarovala neodvisnost od EU; nimajo mnenja o tem, kako naj se Češka priključi EU.

skupina 4 (11 % respondentov): EU poznajo povprečno; menijo, da bi Češka s članstvom v EU pridobila; so naklonjeni vstopu v EU, ko bodo izpolnjeni določeni predhodni pogoji.

skupina 5 (52 % respondentov): respondenti iz te skupine sorazmerno najboljše poznajo EU; ocenjujejo, da bi morala biti Češka naklonjena vstopu v EU; Češka naj bi se EU priključila karseda hitro (Nedomová in Kostelecký, 1997).

Zakaj podpora češke javnosti za vstop v EU niha?

Omenili smo že, da upadanja podpore vstopu v EU od prvotnih 70 odstotkov, iz začetka devetdesetih let, do okoli 50 odstotkov ni težko pojasniti. Če izhajamo iz dvopolne razmejitve stališč do EU, na postmaterialistične in materialistične (Inglehart, Rabier, Reif, 1991: 152; Gabel, 1998: 336), in če upoštevamo dejstvo, da je EU bližje "profitno usmerjenemu razmišljanju" (Immerfal in Sobisch, 1997: 28), se pravi bližje materialističnemu kot postmaterialističnemu, potem lahko sklepamo, da med stališči prebivalcev EU deluje "zakon zmanjševanja abstrakcije" (Immerfal in Sobisch, 1997: 28). Odgovori so bolj pritrdilni, če so formulacije vprašanj o stališčih do EU manj konkretne in omejene. Danes je potreba po abstraktni ideji o združenju Evropski velika. Vendar pa so dvomi globlji in problemi težji, če gre za konkretna vprašanja, vprašanja, ki pomembno posegajo v interese posameznih družbenih razredov ali skupin državljanov. Če se morajo respondenti v svojih odgovorih jasno odločiti za ali proti članstvu v EU, se vselej odločijo za Evropo. Glede na številne raziskave je obveljalo mnenje, da se omenjeni zadržki izražajo obenem s splošno naklonjenostjo državljanov do združevanja Evrope (Immerfal in Sobisch, 1997: 28).

⁵ Popis prebivalstva iz marca 1991 kaže, da se je 94,8 % prebivalcev izreklo za Čehje, 3,1 % pa za Slovake in 2,1 % za člane drugih narodnosti (Nedomová in Kostelecký, 1997).

Podobno lahko razložimo tudi nenaden padec prvotne podpore češkega prebivalstva vstopu v EU, kot tudi nihanja te podpore. Ta niha okoli petdesetih odstotkov, in sicer glede na aktualne spodbude v posameznih obdobjih. Tudi razkorak in nasprotje med stališči glede EU nasploh in stališči glede vstopa v EU lahko na Češkem razumemo podobno kot v državah članicah. EU je kot ideja združene Evrope obravnavana postmaterialistično, vstop v EU pa se obravnava materialistično. Materialistično oziroma profitno usmerjeno stališče do EU ne vključuje zgolj negativnosti, izgub in pretenj, temveč tudi profite in obete. Pomembno vlogo igrajo pri tem interpretacije, ki jih posredujejo politiki in mediji, akterji in mnenjski voditelji. Njihove interpretacije kontinuirano učinkujejo na oblikovanje javnega mnenja. Javno mnenje samo oblikuje politično usmeritev le občasno, predvsem prek volitev in referendumov.

Letošnji občuten "padec" podpore za EU (na 35 %) je bil sprejet kot senzacija, pojasnjen pa je bil "materialistično", in sicer kot deljen učinek "uvoza cenejših dobrin evropske konkurence," namreč svinjine, spora med češkim Ministrstvom za kmetijstvo in EU v zvezi s to zadevo in tudi kot učinek "odmevov afere v zvezi z odstavitvijo evropske komisije" (Respekt 1999/22). Podpora na ravni 50,8 % (oziroma 46 % kot sta ugotavljali dve drugi agenciji), v medijih oz. v javnosti ni bila omenjena. Čeprav ne podcenjujemo sooblikovalske vloge drugih dogodkov takšne vrste, moramo delovanje medijev, ki so prej negativistični kot informativni, uvrstiti med dejavnike, ki določajo upadanje in ne naraščanje naklonjenosti do EU.

Na politični ravni sta trenutno pod udarom kritik zlasti desno usmerjena ODS in vladajoča socialno-demokratska stranka. Preostali desnosedinski stranki očita ODS, zlasti njenemu predsedniku Klausu, ki je znan po svojih zadržkih do EU, da se vsebolj oddaljuje od EU in od vstopa v EU, da se podaja na nekakšno neodvisno "češko pot", da uresničuje strategijo daljšega "vmesnega" obdobja, ki ga upravičuje s priložnostjo za boljše pripravo na vstop in hkrati s čakanjem na boljše pogajalske pogoje, ki jih postavlja EU (Respekt 1999/ 23, 24). Nekateri vodilni politiki in mnenjski voditelji ob splošni naklonjenosti do EU izražajo svoje jasne zadržke, zaradi katerih se sorazmerno pozitivna usmerjenost državljanov krha. S tem verjetno vplivajo na nihanje stališč med podporo vključevanju v EU in zadržanostjo do tega procesa.

Nekateri politiki kritizirajo vladajočo ČSSD in njeno manjšinsko vlado zaradi domnevne mlačnosti in celo nedejavnosti v zvezi z vstopom v EU, kar izhaja iz njene odvisnosti od dogovorjene podpore ODS, prav tako pa tudi iz usmerjenosti v levo, ki jo tovrstni kritiki povezujejo z levo usmerjenostjo komunistične stranke.

Zaupanje državljanov v vlado je zelo nizko. Povprečni delež državljanov, ki vladi zaupajo, znaša okoli 30 % (1997 - 31 %, 1998 - 38,5 %, 1999 - 33,8 %). Je to dejstvo povezano z nihanjem in upadanjem podpore za vstop v EU? Kaže, da je. M. Gabel v svojem članku navaja raziskave, ki dokazujejo, da "volilci povezujejo svojo podporo evropskemu združevanju s svojo podporo vladi", glede na svojo analizo pa zaupanje v vlado uvršča med dejavnike, ki vplivajo na stališče javnosti do vstopa v EU (Gabel, 1998: 339, 351).

Sami smo poskusili hipotezo o tem razmerju preveriti s primerjavo poteka krivulje, ki predstavlja zaupanje državljanov v vlado, in krivuljo glasovanja za vstop v

EU v hipotetičnem referendumu. Dobljeni rezultati, kot kaže slika 5, prav tako potrjujejo omenjeno zvezo.

Slika 4: Primerjava zaupanja v vlado in glasovanja na hipotetičnem referendumu za vstop v EU

Vir: podatki IVVM

Krivulja, ki kaže podporo vladi, tesno odslkava notranjepolitične zadeve in dogodke, zlasti gospodarske težave, dopuščanje teh težav s strani vlade in neuspešne ukrepe vlade ("paket ukrepov 1", "junijski paket 2", ki mu je sledilo kontinuirano padanje zaupanja, zatem poletne poplave na Moravskem in odločni vladni ukrepi, ki jim je sledila rast zaupanja). Ob prelomu med letoma 1997 in 1998, je javnost svoja pričakovanja o izboljšanju razmer očitno oblikovala na podlagi kritik, ki sta jih na račun najmočnejše koalicijske stranke ODS (V. Klaus), naslovili njeni koalicijski partnerici. Sledil je padeč vlade, potrditev začasne tehnične vlade (februar 1998), ki jo je vodil predsednik Češke nacionalne banke. Kmalu se je izkazalo, da tudi ta vlada ne bo zmogla izboljšati razmer, njena podpora pa je upadla do poletnih predčasnih volitev, ko so zmagali socialni demokrati. Po kratkem obdobju obnovljenega zaupanja, je to spet upadlo, in takšen trend se nadaljuje vse do danes.

Obraunavani krivulji sledi tudi krivulja podpore vstopu v EU. Ko pada zaupanje v vlado, pada podpora javnosti za vstop v EU. To povezanost so pokazale raziskave v državah članicah EU in med drugim izvira iz prepričanja, da je podpo-

ra integraciji del naloge predsednikov vlad v teh državah (Gabel, 1998: 339, 351). Verjetno to drži tudi za Češko. V našem primeru lahko omenjeno vlogo ministrskih predsednikov nadomestimo z dejstvom, da imajo ministri in ministrski predsedniki vstop v EU zapisan v svojih političnih programih. V desetletju, ki se zaključuje, si ni bilo mogoče predstavljati, da bi kakšna stranka na volitvah kandidirala s programom, v katerem bi zavračala članstvo v EU, in bi lahko obenem zmagala na volitvah ter še celo po njih ohranila možnosti za sestavo koalicije. Parlamentarna stranka KČSM nima koalicijskega potenciala, ekstremna SPR-RSČ pa na volitvah leta 1998 ni uspela.

To dejstvo verjetno kaže na bistveno tesnejšo povezanost med javnim mnenjem in vladanjem, kot jo obravnava funkcionalistična teorija integracije. V češkem primeru pa najbrž zavrača uveljavljeno in splošno razširjeno prepričanje, da je evropsko združevanje stvar vladajoče elite in da javno mnenje pri tem ne igra nobene vloge.

Stališča političnih strank do vstopa v EU

Združevanje z EU in Natom sta temi, ki sta za prihodnost Češke ključnega pomena in prav zaradi tega sta bili vključeni v programe političnih strank. Primerjava programov za leto 1992, 1996 in 1998 jasno kaže na razvoj odnosa, ki ga imajo politične stranke, pa tudi na stanje pridružitvenega procesa.

Pri *volitvah leta 1992* so bili odnosi z EU in Natom pomemben del usmeritve v zunanji politiki. Članstvo v obeh organizacijah je predstavljalo strateško usmeritev, pri čemer naj bi evropsko združevanje pomenilo tudi večjo prihodnjo varnost države. Ne glede na podporo javnosti, so bili v programih političnih strank različni poudarki glede pozitivnih in negativnih vidikov združevanja.

Stranke, ki so kasneje izoblikovale vladajočo koalicijo – Državljanska demokratska stranka (ODS), Državljanska demokratska zveza (ODA) in Krščansko demokratska stranka (KDS) –, so članstvo v EU in Natu poudarjale zgolj kot dolgoročen način stabilizacije političnega, gospodarskega in varnostnega položaja na Češkem. Četrta članica vladne koalicije – Krščansko demokratska Unija/Češkoslovaška ljudska stranka – pa si je želela prispevati k procesu združevanja skozi sodelovanje z drugimi krščanskimi in ljudskimi strankami v Evropi, saj slednje vnašajo socialni vidik v bogate države. Socialni demokrati (ČSSD) so leta 1992 nasplošno pozdravljali in podpirali vse korake, ki bi vodili k vstopu Češke v svet in v evropske politične, gospodarske in varnostne strukture. Levi blok (Levž blok), ki je bil večinoma sestavljen iz Komunistične stranke (LB-KSČM), je vključevanje v evropske strukture podpiral, vendar je poudarjal nujnost obvarovanja nacionalne identitete.

Ob *volitvah leta 1996* je bil položaj drugačen, saj je Češka že vložila prošnjo za članstvo v EU. Po našem mnenju gre v obdobju med 1993 in 1996 za proces dozorevanja političnih strank po delitvi nekdanje federalne države. Stranke so lahko bolj realistično presojele položaj in javno mnenje o tem vprašanju.

Za Državljansko demokratsko stranko je bilo leta 1996 polnopravno članstvo v EU osrednji politični cilj zunanje politike. "Prepričani smo, da je evropsko zdru-

ževanje obetaven proces, ki državam članicam zagotavlja mir, stabilnost, svobodo in gospodarski razvoj. (...) Vstop Češke v Evropsko Unijo pomeni pridobitev enakih pravic za naše državljane v drugih državah članicah in nadaljnji razvoj njene usmeritve" (Program stranke ODS, 1996: 11).

Volilni program ODA je v celoti podpiral vstop v EU, ker je članstvo razumel kot branik pred uničujočimi vplivi socializma.

Za KDU-ČSL je bilo evropsko združevanje eden ciljev zunanje politike. Vlada naj bi podpirala strukturne spremembe v gospodarstvu in ga usmerjala k EU. Pomembna točka v programu te stranke je bilo tudi vstopanje v "evropsko družino" krščanskih strank. Glede vstopa naj bi se ljudje odločili na referendumu.

ČSSD je bila "prepričana, da je v najboljšem interesu Češke, da čimhitreje postane članica EU" in je zavračala negativistično gledanje na EU in nacionalistična stališča (Volilni program stranke SSD, 16-17). Pri ključnih vprašanjih, kakršno je vstop države v EU, je podpirala demokratično načelo: referendum.

KČSM ni podpirala združevanja z EU, njen volilni program pa je poudarjal nacionalno suverenost. Opozarjal je pred trendom vse večje odvisnosti države od nadnacionalnega kapitala in zahodnih velesil. Glede vstopa v EU naj bi se odločalo z referendumom.

SPR-ČSR v svojem volilnem programu ni podpirala vstopa v EU in v Nato in se do večine nadnacionalnih organizacij, kot so denimo ZN, opredelila odklonilno. Kot razlog so navajali nesmiselnost takšnih organizacij. Stranka je podpirala referendumsko odločanje o vseh pomembnejših državnih vprašanjih.

Pri volilnih programih za *predčasne volitve junija 1998* je opaziti določeno dozorevanje v primerjavi s predhodnimi volitvami, bolj izdelana razmišljanja in podrobnejšo obravnavo vključevanja v EU. Izražajo se tudi izkušnje, ki so bile pridobljene ob pogajanjih za vstop v Nato.

Edini izjemi sta bila volilna programa ekstremističnih strank, "desničarskih" republikancev in levičarskih komunistov, ki sta bila napisana splošno in v okviru stereotipov iz obdobja hladne vojne. Volilni programi drugih strank so bili zastavljeni na bolj pragmatični ravni interesov, ki so jih posamezne stranke želele zastopati.

Socialni demokrati (ČSSD), ki so bili glede na dolgotrajne volilne preference favoriti za zmago, so svoj dolg volilni program začeli z idejo o vstopu v EU. "Velika večina držav članic EU, organizacije, v katero si želimo vstopiti, ima socialno demokratske vlade." Tej ideji so namenili več prostora na drugih mestih programa in tudi v posebnem poglavju, ki je bilo naslovljeno z "Integracija Republike Češke v Evropsko Unijo". V primerjavi z drugimi strankami so socialni demokrati predstavili najbolj temeljito obravnavo češkega vključevanja v EU.

Državljska demokratska stranka (ODS) je bila dolga leta najmočnejša vladajoča stranka v vladi Vaclava Klause in o njeni podpori vstopanju v EU ni nobenega dvoma. Nadaljnji razvoj te usmeritve pa bo zanimiv zaradi pogostih kritičnih izjav v preteklosti, ki jih je V. Klaus namenil EU. Med drugim je izrazil tudi občutje, da se zdi, kot da ni Češka tista, ki bi si želela vstopiti v EU, pač pa, da je EU tista, ki hoče vstopiti na Češko. Članstvo v EU je bilo (v nasprotju z omenjenim skepticizmom) osrednji del strankine politike.

Nova parlamentarna stranka, Unija svobode (US), ki se je januarja 1998 odcepila od ODS, je v svojem programu namenjala le obrobno pozornost vstopu Češke v EU, in sicer v zvezi z zunanjo politiko, vendar to ni bila njena podrobneje izoblikovana tema.

Komunistična stranka (KSČM), parlamentarna stranka brez koalicijskega potenciala, je namenila vstopu Češke v EU prek 17 od 600 vrstic svojega manifesta. Vstopa v "evropske integracije pod pogoji, ki bi iz Češke naredili kolonijo," ni želela, zahtevala pa je "evropsko integracijo brez podrejanja interesom nadnacionalnega kapitala in svetovnih velesil, brez izgube nacionalne suverenosti."

Republikanci (SPR-RSČ), parlamentarna stranka desnih in levih ekstremistov brez koalicijskega potenciala, ki sebe obravnava kot desno stranko, so bili in so brezpogojni nasprotniki vstopanja v Nato, problematiko vstopanja v EU pa so v svojem volilnem programu v celoti preskočili.

Podpora ključnih interesnih skupin

Med ekonomskimi interesnimi skupinami (sindikati, delodajalci in poslovnimi združenji) je podpora za vstop v EU močna. Največji sindikat, Češko-moravska zbornica sindikatov (ČMKOS) je vključen v institucije Evropskega sindikata. Sodeluje tudi v procesu usklajevanja pravnih norm z evropskimi.⁶

ČMKOS je članica Evropskega združenja sindikatov in od leta 1997 tam deluje skupina za integracijo sindikatov na nacionalni ravni. Poskuša se vključiti v dejavnosti, ki so povezane z EU in se nanašajo na socialno politiko in zaposlovanje. Od leta 1995 si prizadeva vpeljati vprašanja, povezana s priključevanjem, na dnevni red tripartitnega telesa - Sveta za dialog med socialnimi partnerji (sestavljajo ga sindikati, delodajalci in predstavniki vlade). Ta zahteva je bila sprejeta šele novembra leta 1997, ko je bil sprejet nov statut (Svet za ekonomski in socialen dogovor). Ustanovljena je bila delovna skupina za priključitev Češke v EU, vodi pa jo glavni pogajalec Češke. Za članstvo v pogajalskem telesu so se zanimali tudi sindikati, predstavniki delodajalcev in poslovna združenja, vendar pri tem niso uspeli. Ta delovna skupina je ključnega pomena in predstavlja osrednje prizorišče za razpravo med delodajalci, sindikati in vlado glede problemov, ki so povezani s članstvom v EU.

Delodajalci in poslovna združenja, skupaj z njihovo krovno organizacijo, Zvezo delodajalskih in podjetniških združenj, prav tako gradijo svoje stališče do problematike v zvezi z EU. Nekateri izražajo naklonjenost in so že pridobili strokovnjake za evropska vprašanja. Največje takšno združenje, Združenje za industrijo in transport, na primer sodeluje z vlado in ustreznimi ministrstvi glede usklajevanja pravnih okvirov z evropskimi. V UNICE zastopa tudi Češko združenje

⁶ Usklajevanje zakonodaje, zlasti zakona o delu, je trenutno prednostna naloga sindikatov. EMKOS pošilja svoje predstavnike v strokovne skupine Ministrstva za delo in socialne zadeve, kjer se s to problematiko ukvarjajo. EMKOS sodeluje tudi v mnogih projektih, ki se nanašajo na EU, in si želi biti dejaven v pripravljalnem delu. Pozornost namenjajo predvsem Evropski listini o socialnih zadevah, Socialnemu dialogu Val Duchess in raznim trdelnim svetovalnim telesom.

delodajalcev. Druga združenja so bolj skeptična, kot na primer Kmetijska zbornica. To je mogoče povezati z omejevanjem s strani EU in slabšanjem njihovih razmer. Tudi delodajalska in poslovna združenja si prizadevajo seznanjati svoje člane s problematiko, in sicer prek informacijskih kampanj. Kot primer je mogoče navesti predavanja tujih strokovnjakov iz držav članic EU za člane teh združenj.

Politična elita

V vseh državah članicah EU so elite bolj zavzete za evropske integracijske procese kot prebivalstvo. Enako velja tudi za srednje- in vzhodnoevropske države (Agh, 1996: 15). Javno mnenje bo v vsakem primeru igralo pomembno vlogo, naj se češko prebivalstvo odloči z referendumom, kakor bi želele nekatere politične stranke, ali če se bodo odločile politične elite same (parlament in izvršna veja oblasti). Slednja možnost ni tako nestvarna, kajti rezultati naše raziskave kažejo, da se poslanci vidijo kot predstavniki volilcev svojih strank.⁷

Vloga politične elite bo v prihodnje mobilizirati podporo javnosti v prid vstopu v EU. Vendar lahko politična elita svojo vlogo razume tudi drugače, kot bi morda sklepali iz rezultatov naše raziskave o poslancih iz leta 1998; predstavljeni v tabeli 3.

Tabela 3: Kdo naj bi državljane obveščal o problematiki integracije z EU (v %)

(Vprašanje: Kdo naj bi po vašem mnenju državljane informiral o problemih, povezanih z vključevanjem v EU?)

mediji	30,48%
vlada	28,81%
politične stranke	15,24%
poslanci in člani senata	15,24%
znanstvene in izobraževalne ustanove	5,64%
predsednik države	3,97%

Opomba: 0,62% je manjkajočih odgovorov

Vir: L. Brokl in sodelavci. Češki parlament v svojem drugem mandatu. Empirična raziskava. 1998.

Vir: Raziskava "Člani češkega/češkoslovaškega parlamenta", Brokl in Mansfeldová, 1998

⁷ Odgovori poslancev na vprašanje, koga predvsem predstavljajo (svojo stranko ali vse državljane), kažejo, da se najpogosteje čutijo predstavnike volilcev svojih strank (50,4 %). Temu tesno sledi mnenje, da predstavljajo vse državljane (46,8 %). Vir: Raziskava "Člani češkega/češkoslovaškega parlamenta", objavljena v letih 1993 in 1996.

Vodilno vlogo množičnih medijev in vlade kot javnih obveščevalcev v zvezi s procesom integracije v EU, je mogoče opaziti tudi v prevladujočih mnenjih poslancev glede svojega lastnega položaja in vloge parlamenta kot zakonodajne veje javne oblasti. Kaže pa tudi na določen razkorak med poslanci in njihovimi volilci.

Nekaj zaključkov

1. Od leta 1990 se trend v mnenju splošne javnosti giblje od kar najhitrejše včlanitve v Evropo, ne glede na ceno, k včlanitvi pod določenimi pogoji. Češki državljani spoznavajo, da ima članstvo v EU dve plati. Spoznavajo, kaj bo članstvo dejansko pomenilo in vprašanje presojaajo bolj racionalno. Sprejemajo prihodnost in prihodnji položaj Češke v Evropi.
2. Stališča čeških državljanov glede EU je mogoče razvrstiti na tri obdobja: prvo obdobje, ki je trajalo od novembra 1989 do ločitve Češkoslovaške je bilo idealistično, polno nestvarnih pričakovanj, in tudi stališča državljanov niso bila diferencirana. Drugo obdobje, ki je trajalo od ločitve do volitev leta 1996, je mogoče opredeliti kot obdobje prepoznanja dejanskih razmer, nenaklonjenosti mnogih držav članic EU do sprejemanja novih članic in njihove trgovinske politike. To drugo obdobje je bilo obdobje streznitve, ponovne presoje in diverzifikacije stališč, hkrati pa je kazalo zadržani optimizem. Trenutno traja tretje obdobje. Začelo se je z gospodarskimi problemi leta 1997 in z ugotavljanjem učinkov, ki ga je imel vstop v EU na države, ki so le dosegle članstvo. Zazdaj ga smemo opisati kot obdobje bojazni in negotovosti.
3. Politične stranke in pomembne interesne skupine odražajo in izražajo javno mnenje na različne načine. Njihov pomen je velik zlasti pri sprejemanju evropske racionalnosti; javno mnenje pa je drugi pomemben dejavnik. Brez podpore splošne javnosti so možnosti za uspeh majhne.
4. Kot je videti iz njihovih volilnih programov, parlamentarne politične stranke in njihovi predstavniki večinoma podpirajo vstop v EU; z izjemo dveh ekstremističnih strank, ki ga zaradi svoje ideologije odklanjata. Razlogi, ki jih stranke navajajo za vstop, pa so med seboj tudi v navzkrižju.
5. Češka javnost nima dovolj informacij o EU, zato bi morale politične elite uesti razpravo o prednostih in slabostih članstva v EU.
6. K upadanju podpore za integracijo je prispevalo tako prepoznanje stvarnih razsežnosti zadeve, kot tudi dejstvo, da EU ni delila enakega navdušenja, kot je bilo značilno za srednjeevropske države.

LITERATURA

- Ágh, Attila (1996): "The political development in the EU and the accession of the ECE countries." Budapest papers on democratic transition No. 182, Hungarian Center for Democracy Studies Foundation. Budimpešta.
- Brokl, Lubomír, Zdenka Mansfeldová, Adéla Seidlová (1988): Vybrané problémy související se vstupem ER do EU oeima poslancu. Delovno gradivo. Praga

- Brokl, Lubomír, Zdenka Mansfeldová (1993): *The Dimension of Political Culture and Style and EC capability*. Delovno gradivo. Institute for European Politics, Bonn.
- Čápová, Hana (1999): "Oba koně zdechli," *Respekt*, 1999/22.
- Gabel, Matthew (1998): "Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories," *The Journal of Politics* 60 (2), str. 333-54.
- Gapes, Mike (1997): "NATO a evropská bezpečnost." V: *Sborník konference pořádané Vzdělávacím střediskem na podporu demokracie*, Praha 7.12.1997.
- Hartl, Jan, Jaroslav Huk, Věra Haberlová (1999): *Česká společnost 1998*. Praga: Management Press.
- Houžvička, Václav (ur.) (1997): *Reflexe sudetoněmecké otázky a postoje obyvatelstva českého pohraničí k Německu*. Delovno gradivo. Institut za sociologijo češke Akademije znanosti. Praga.
- Hudeček, Jaroslav, Zdenka Mansfeldová (1991): *The press in election campaign 1990*. Delovno gradivo. Institut za sociologijo češke Akademije znanosti. Praga.
- Immerfall, Stefan in Andreas Sobisch (1997): "Europäische Integration und europäische Identität. Die Europäische Union im Bewußtsein ihrer Bürger," *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 10/97.
- Inglehart, Ronald, Jacques-Rene Rabier, Karlheinz Reif (1991): "The Evolution of Public Attitudes toward European Integration: 1970-86." V: K. Reif in R. Inglehart, ur. *Eurobarometer: The Dynamics of European Public Opinion*. London: Macmillan.
- Različni avtorji (1997): *Názory a postoje představitelů společenských elit v České a Slovenské republice*. Praga: Středisko empirických výzkumů STEM.
- Nedomová, Alena in Tomáš Kostecký (1997): "The Czech National Identity." *Basic Results of the 1995 National Survey*, *Czech Sociological Review*, 5 (1).
- Rendlová, Eliška (1999): "Výzkum veřejného mínění jako nástroj zrcadlení vývoje české společnosti." V: Tuček Milan, Eliška Rendlová, Miluše Rezková, Alice Glasová, Jiří Černý, ur. *Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998*. Working Papers Sociologického ústavu AV ČR, 99:1. Praga.
- Reschová, Jana (1996): *EU and the Czech Parliament*. Budapest Papers on Democratic Transition, No. 197. Hungarian Center for Democracy Studies Foundation. Budimpešta.
- Rupnik, Jacques (1996): "The European dimension of democracy does not work," *Journal Ekonom* 48, str. 11-13.
- Tuček, Milan, Eliška Rendlová, Miluše Rezková, Alice Glasová, Jiří Černý (1999): *Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998*. Working Papers Sociologického ústavu AV ČR, 99:1. Praga.

Drugi viri:

- Central and Eastern Eurobarometer. Annual publication of the European Community Commission (1993, 1994, 1995, 1996). Evropska komisija: Bruselj.
- CES (1999): *Information Needs Analysis: What do you want to know about the European Union?*, Final Report of the Research Project, Centre of European Studies at the University of Economics. Praga.
- Češka socialno demokratska stranka (1996): *Volilni program: "človeškost proti sebičnosti"*.
- Državljanska demokratska stranka. 1996. *Volilni program: "Svoboda in blaginja"*.
- Denní telegraf, 1997, 15. januar.
- Journal Ekonom*, 1997, 15, str. 33.
- Factum non fabula (1997): *Postoje k členství české republiky v EU a NATO*, St. 4. IVVM 95-09, 2.10.1996.
- IVVM 96-03, 10.3.1996.
- IVVM 96-10, 24.10.1996.

IVVM 96-11, 27.11. 1996.

IVVM 97, 8.10. 1997.

IVVM 97-04, 23.4.1997.

Monitoring o výzkumech veřejného mínění v tisku, 1996/17, IVVM.

Monitoring o výzkumech veřejného mínění v tisku, 1997/5, IVVM.

Sofres-Factum (1998): Názor občanů na okolnosti provázející vstup ČR do EU.

Sofres-Factum (1999): Omnibus, hlasování v hypotetickém referendu.